Сергій Сегеда

Етногенетичні процеси на території Русі-України

(за даними антропології)

Важливим джерелом історичної інформації є дані антропології – науки про мінливість фізичного типу людини у часі та просторі. Передаючись від покоління до покоління, антропологічні ознаки відіграють роль своєрідних «міток», які дозволяють висвітлити важливі аспекти етногенетичної проблематики, а саме: відтворити основні потоки міграційних процесів, що мали місце в минулому; з'ясувати роль окремих компонентів у формуванні давніх та сучасних народів; намітити напрямки їхніх генетичних зв'язків тощо. В деяких випадках антропологічні дані мають певні переваги перед іншими категоріями етногенетичних джерел: археологічними, етнологічними, лінгвістичними тощо[1]. Це пояснюється тим, що мова і культура можуть поширюватись шляхом запозичення, в той час як зміни в антропологічному складі етнічних груп є прямим доказом контактів з іншими спільнотами. «Мова і культура можуть розповсюджуватись і без переміщення антропологічних типів, – влучно зауважив свого часу із цього приводу відомий російський вчений Я.Я. Рогінський, – але антропологічні типи ніколи не розповсюджуються, не несучи з собою певної культури й мови»[2].

Питання антропологічного складу та генетичних витоків населення Київської Русі порушувались в працях В.В. Бунака, Г.Ф. Дебеца, Т.І. Алексєєвої, Г.П. Зіневич, М.С. Веліканової та ін.[3]. Усі дослідники сходились на тому, що за деякими провідними краніологічними ознаками, надто черепним показником, шириною вилиць і ступенем випинання носа із площини обличчя, нащадки східнослов'янських літописних племен мали доволі істотні відмінності, спричинені особливостями їхньої етнічної історії. За слушними висновками академіка РАН Т.І. Алексєєвої, що узагальнила величезний масив даних з антропології східних слов'ян, серед давньоруської людності Східної Європи виокремлюється принаймні 7 краніологічних типів[4], 4 з яких були поширені на сучасних українських землях. Два з них представлені в західних, ще два – в центральних та східних регіонах України (табл. 1).

Таблиця 1

Краніологічні типи давньоруського населення України
(за Т.І. Алексєєвою)

Ознаки	Доліхокранний		Мезодоліхокранний	
	відносно широколиций	середньолиций	відносно широколиций	середньолиций
Черепний покажчик	73–74	71–73	75	74–76
Ширина вилиць	134–136 мм	130–133 мм	135 мм	130–132 мм
Кут випинання носа	31–32 гр.	27–30 гр.	30 гр.	27–29 гр.
Носовий покажчик	49–51	50–51	50	50–52
Племінні території	волиняни, полоцькі кривичі	сіверяни, радимичі, дреговичі, смоленські кривичі, тверські кривичі	тиверці, уличі, древляни	поляни чернігівські, переяслав-ські, київські

В Середній Наддніпрянщині (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина), де літописні джерела здебільшого розміщали нащадків полян, переважали риси мезодоліхокранного типу з середніми розмірами обличчя і, зокрема, середньою шириною вилиць, вираженим горизонтальним профілюванням обличчя та помірним виступанням носа. Водночас чернігівська та переяславська групи відрізнялись від київської трохи нижчим головним покажчиком, тяжіючи за цією ознакою до нащадків сіверян. З іншого боку, окремі краніологічні серії з некрополів Правобережжя (Княжа гора, Сагунівка та ін.) за поєднанням мезокефалії та відносно широкого обличчя схожі з черепами нащадків древлян. З наведеного можна зробити висновок про певну неоднорідність антропологічного складу давньоруської людності Середньої Наддніпрянщини. На користь цієї тези свідчить також: а) підвищена варіабельність багатьох важливих ознак (поздовжній і виличний діаметри, черепний і верхньолицевий покажчики, назомалярний кут), виявлена в краніологічній серії з некрополів Поросся[5]; б) приналежність окремих груп населення даного регіону до різних антрополого–одонтологічних типів, а саме т. зв. «середньоєвропейського», широко представленого серед давньої та сучасної людності Східної Європи та Південної Балтії; південного грацильного,

здавна розповсюдженого на Півдні європейського континенту, на Кавказі, в Передній та Середній Азії тощо, та своєрідного «степового», носіями якого в добу середньовіччя були тюркомовні кочівники степової зони Євразії[6].

В середній течії Десни, басейні Сейму і верхів'ях Сули, де колись мешкали літописні сіверяни, в давньоруський час був поширений доліхокранний середньолиций тип, який знаходить певні аналогії серед нащадків радимичів, дреговичів, смоленських та тверських кривичів. За більшістю провідних краніологічних ознак він схожий з попереднім, відрізняючись від нього трохи довшою формою черепної кришки та вужчим обличчям.

У верхів'ях Здвижу, Тетерева, Ужа та Убороті, де на час утворення Київської Русі локалізувались древляни, Г.Ф. Дебец, Т.О. Трофімова та Т.І. Алексєєва виділяли мезокефальний високоголовий і широколиций тип. Схожі антропологічні варіанти поширені і на захід від окресленої території – у верхів'ях Стиру та Горині, де вони пов'язані з курганними похованнями на горизонті. Що ж стосується поховань в ямах під курганними насипами, які частіше зустрічаються в межиріччі Стиру та Горині – ареалі волинян, то властивий їм тип схожий з попереднім, однак відрізняється від нього більш видовженою і трохи нижчою формою черепної кришки, а також дещо вужчим обличчям.

Давньоруське населення Середнього Подністров'я – території, пов'язаної з літописними тиверцями та уличами, характеризувалось мезокранією, середніми розмірами лицевого відділу, дуже широкими і невисокими орбітами, значним горизонтальним профілюванням обличчя, високим переніссям, середнім виступанням носа. Найближчі аналогії цьому поєднанню ознак знаходимо в ареалі древлян.

Чим же зумовлені регіональні відмінності фізичного типу людності Русі–України?

Перше. Ще на початку минулого століття визначний чеський вчений–славіст Любор Нідерле дійшов висновку про те, що «праслов'яни» – далекі предки сучасних слов'янських народів – були неоднорідними в антропологічному відношенні. «Безсумнівно, – писав він з цього приводу, – що вони не відзначались ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу...»[7]. Це пояснюється тим, що їхні антропологічні риси формувались в тих регіонах Центрально-Східної Європи, де впродовж доби неоліту–бронзи переважали широколиці європеоїдні варіанти[8]. На півночі зона відносної широколицьості обмежувалась верхньою та середньою течією Західної Двіни, на півдні – лівими притоками середної течії Дунаю, на заході – верхньою та середньою течією Вісли, на сході – середньою та нижньою течією Дніпра, знаходячись на стику ареалів північноєвропеоїдної доліхокефальної світлопігментованої та південноєвропеоїдної брахікефальної темнопігментованої рас. Тут здавна були розповсюджені носії різних антропологічних типів, представники яких інтенсивно змішувались між собою. «В Східну

Європу, – писала із цього приводу Т.І. Алєксєєва, – переселялись із заходу не північні і не південні європеоїди, а... їхній конгломерат»[9]. Все ж довготривалі контакти праслов'янської людності сприяли формуванню деяких спільних рис фізичної подоби, завдяки яким середньовічні слов'янські племена відрізнялись від германців, фінів, фракійців чи ілірійців.

Друге. Розселяючись на території Європи, слов'янські племена асимілювали місцеву дослов'янську людність, що спричинилось до певних змін їхніх фізичних рис. Сказане можна проілюструвати таким прикладом. Аналізуючи внутрішньогрупові кореляції краніологічних ознак в окремих вибірках східнослов'янського масиву, Т.І. Алексєєва дійшла висновку про те, що антропологічні особливості давньоруської людності Східної Європи сформувались у результаті взаємодії кількох морфологічних компонентів. Одним з них був мезокранний, що відзначався відносно невеликими розмірами черепної кришки та лицевого відділу, помірним виступанням носа і деяким сплощенням обличчя, тобто наявністю певної, хоча й загалом незначної монголоїдної домішки. «Питома вага» компоненту з ослабленим виступанням носа збільшується в напрямку на північ, схід та північний схід Східної Європи – ареалу фіномовних племен (літописних мері, муроми, мещери, чуді, весі тощо), що став об'єктом слов'янської колонізації. Контактучи з ними, в'ятичі, новгородські словени та східні (ярославські, вологодські, суздальсько-рязанські) кривичі значною мірою перебрали їхні риси[10]. Вплив дослов'янського субстрату відчутний і в інших регіонах слов'янського ареалу: балтського – на теренах Білорусі[11], фракійського – в східній частині Балкан[12] тощо.

Аналіз наявних на сьогодні краніологічних даних свідчить про те, що відносна широколицість, як одна з визначальних рис слов'ян, в найбільш виразній формі простежується серед північно–західних груп давньоруської людності України – нащадків літописних древлян і волинян. За цією і деякими іншими ознаками (зокрема, великими розмірами черепа) вони схожі з мазовшанами, західними кривичами, а також середньовічними балтськими племенами: латгалами, земгалами, ятвягами та ін. Всі ці групи відносяться до кола масивних північних європеоїдів. Висловлювалась думка, що відносна широлоколицість західної групи східнослов'янських племен і балтів є проявом єдиного антропологічного субстрату, генетичні витоки якого пов'язані з носіями неолітичних й енеолітичних культур Центральної та Північно–Східної Європи[13]. Своєрідним «антропологічним еквівалентом» балто-слов'янської спільності, що мала місце в минулому, є один із одонтологічних типів, поширений серед сучасних летто–литовських та східнослов'янських народів, – середньоєвропейський[14]. Починаючи з неолітичної доби, був властивий і їхнім попередникам на території Південної Балтії й Східної Європи[15].

Приналежність північно-західної групи літописних племен сучасної території України до кола північних європеоїдів пояснюється не лише давньою генетичною спорідненістю балтів та слов'ян. Ще однією причиною цього могли бути їхні безпосередні контакти. На думку російського археолога В.В. Сєдова, частина поховальних комплексів давньоруського часу на Волині, де при зведенні насипів використовувалось каміння, була залишена дреговицько-ятвязьким населенням[16]. Подібних висновків дійшов і О.П. Моця, відзначивши в деяких могильниках цього регіону східну орієнтацію померлих, характерну для балтських поховань чоловіків[17]. Присутність ятвягів на території Правобережного Полісся в давньоруський час зафіксував також Б.А. Звіздецький[18]. Аналізуючи морфологічні особливості черепів з Возвягеля, київський антрополог Т.О. Рудич вказала на властиву їм мезокранію, широколицість, тенденцію до ослаблення горизонтального профілювання обличчя, помірне виступання носа[19]. Цей своєрідний комплекс краніологічних ознак знаходить чіткі аналогії зі збірною серією черепів ятвягів II–V ст.

Широколиці варіанти були властиві також давньоруській людності Прутсько-Дністровського межиріччя, де мешкали нащадки південно-західної групи літописних племен – тиверців і уличів, та Північної Буковини – ареалу білих хорватів. Аналізуючи морфологічні витоки східних слов'ян у цих регіонах, М.С. Веліканова вказала на різкі відмінності між ними й іхніми безпосередніми попередниками – носіями черняхівської культури, які характеризувались рисами грацильного мезодоліхокранного типу з невеликими розмірами черепної кришки і вузьким обличчям, знаходячи аналогії в збірній краніологічній серії VII–V ст. з території Румунії та Угорщини. Ці відмінності носять настільки виразний характер, що, за словами дослідниці, «повністю виключають ймовірність генетичних зв'язків між черняхівцями та слов'янами, що їх змінили, і дають підстави вважати слов'янське населення на території Подністров'я прийшлим»[20]. Посилаючись на краніологічні паралелі з населенням древлянських земель, М.С. Веліканова висунула припущення, що територія Прутсько-Дністровського межиріччя заселялась вихідцями з більш північних областей східнослов'янського ареалу.

Що ж до краніологічної серії з Північної Буковини (василівської), то в ній простежується певна тенденція до височколицьості, високоорбітності та вузьконосості – ознак, властивих західним слов'янам. Аналізуючи варіації лицьового, орбітного та носового покажчиків у цій групі, М.С. Веліканова зауважує, що вони «ухиляються в західнослов'янському напрямку і лежать по суті поза східнослов'янськими межами коливань цих ознак»[21]. Це дійсно так, хоча причини цих відхилень можуть мати різне пояснення: а) василівська серія походить з кам'яних саркофагів біля давньоруського храму, що належали знаті, родинні зв'язки якої простирались далеко за межі Північної

Таблиця 2

Порівняльна характеристика слов'янських краніологічних серій із василівського могильника і некрополів карпатського регіону
(за М.С. Великановою)

Регіон	Молдова				Олтенія		Мунтенія	
Серія Ознака	Василів XII ст.		Дойна,Траян XIII–XVI ст.		Вербичиора Турну-Северин XII–XVI ст.		Страулешти I и II, Брагадиру-Зимнича, Кокони XIV–XVI ст.	
8:1 Черепний покажчик	1	75,7	6	83,4	57	78,6	3	78,4
45. Вилицевий діаметр	8	132,2	12	132,3	38	130,8	37	132,2
54:55 Носовий покажчик	7	48,8	13	47,7	40	47,1	39	49,1
52:51а Орбітний покажчик (від d.)	7	82,4	14	82,6	44	80,0	36	82,2

Буковини; б) морфологічні особливості василівської серії вказують на певну антропологічну спорідненість східних і західних слов'ян карпатського регіону (табл. 2). Останнє здається більш переконливим, оскільки і за носовим, і за орбітним показниками василівська вибірка дуже схожа з слов'янськими серіями карпатського регіону, які походять з території сучасної Румунії. Прикметно, що й сучасні українці Карпат за своїми фізичними рисами (включаючи й відносно вузький ніс та вищі орбіти) досі знаходять широкі аналогії серед своїх західних сусідів: словаків, південно-західних поляків, окремих груп чехів та ін.[22].

На іншій основі склався антропологічний тип давньоруського населення Середньої Наддніпрянщини, де напередодні утворення Київської Русі існував могутній полянський племінний союз. Як і всім іншим східнослов'янським групам, йому були властиві специфічні пропорції лицевого скелету (відносно низьке лице з низькими орбітами і досить широким носом), за якими воно відрізнялось від більш високолицих, висоокорбітних і вузьконосих носіїв черняхівської культури першої половини I тис. н. е. Водночас відмінності між давньоруською та черняхівською людністю Середньої Наддніпрянщини виражені слабкіше, ніж в інших регіонах України, а за деякими важливими краніологічними ознаками, надто виличним діаметром, ці групи доволі схожі. Останнє, на думку М.С. Веліканової, «дозволяє припустити певну роль черняхівського елементу у формуванні антропологічного типу полян»[23]. Ще категоричніше з цього

приводу висловилась Т.І. Алексєєва: «...поляни по суті є безпосередніми нащадками черняхівців»[24], однак це, безумовно, перебільшення: весь комплекс наявних на сьогодні даних свідчить про те, що фізичні риси давньоруської людності Середньої Наддніпрянщини склались в процесі взаємодії двох основних морфологічних компонентів – грацильного черняхівського та відносно масивного, носієм котрого, очевидно, були племена празько-корчакської культури, фізичний тип яких залишається невідомим внаслідок обряду кремації, поширеного серед слов'янських племен до запровадження християнства. За даними краніології, саме в цьому регіоні, що став центром формування Київської Русі, простежується дуже глибока лінія антропологічної спадковості, а саме: племена лісостепової зони доби бронзи – скіфи лісостепової смуги – населення черняхівської культури – полянський племінний союз. Тут же, принаймні, з доби бронзи, кілька тисячоліть поспіль був поширений один і той же одонтологічний тип – середньоєвропейський, що й нині переважає на етнічній території українського народу[25].

Черняхівський морфологічний компонент істотно вплинув також на формування антропологічних особливостей давньоруської людності Дніпровського Лівобережжя – нащадків літописних сіверян та південних полян (лубенська, ліплявська та інші групи). Показовою в цьому відношенні є краніологічна серія з некрополя XI–XII ст. поблизу с. Камінного на правому березі середньої течії ріки Псел: за більшістю ознак вона дуже схожа з черепами із черняхівських могильників Середньої Наддніпрянщини[26]. Водночас, як і давньоруські серії Правобережжя, вона масивніша, ніж черняхівські, що свідчить про наявність властивого всім східним слов'янам масивного компоненту. Що ж стосується назомалярного та зигомаксилярного кутів, які є мірилом ступеню сплощення обличчя, то за цими ознаками черепи з камінського некрополя виразно тяжіють до краніологічної серії поблизу с. Верхній Салтів, обстеженої В.П. Алексєєвим[27]. В сучасній науці міцно утвердилась думка про те, що ця пам'ятка була залишена іраномовними аланськими племенами VIII–IX ст. верхів'їв Дону та Сіверського Дінця – носіями т. зв. «салтівського» антропологічного варіанта салтівської, або салтівсько-маяцької культури, який характеризується доліхомезокранією, середнім за шириною, різко профільованим обличчям, різким випинанням носових кісток, тяжіючи за цими ознаками до аланів Північного Кавказу (могильники «Мощова балка» на Кубані, Херх в Осетії, Дубаюрт в Чечні, Дегва в Дагестані та ін.)[28]. Отже, морфологічний тип давньоруського населення Лівобережжя сформувався за участі, принаймні, трьох компонентів: «власне слов'янського» і черняхівського та салтівського (аланського).

Порівняння черняхівських та аланських серій виявляє певні відмінності між ними: алани були більш високолицими, мали більшу довжину носових кісток, ширші орбіти, сильніше розвинений над-

брівний рельєф. Однак у них є й деякі спільні риси, котрі стосуються основних розмірів черепної кришки, кутів виступання обличчя й носа[29]. Наявність спільних рис фізичної будови, властива цим групам, пояснюється тим, що їхній антропологічний тип склався на основі т. зв. «неопонтійського» субстрату, який включав істотний давньосередземноморський, тобто південноєвропеоїдний компонент. Починаючи, принаймні, з енеолітичної доби, давньосередземноморські, а згодом – «неопонтійські» антропологічні варіанти були широко розповсюджені у степовій і частково лісостеповій зонах Східної Європи. В I тис. до н. е. – I тис. н. е. вони були тісно пов'язані із скіфсько-сарматським світом[30].

З наведеного випливає, що слов'янські племена Дніпровського Лівобережжя асимілювали іраномовну людність, набувши домішки властивого їй «неопонтійського» антропологічного типу. То ж не дивно, що південноєвропеоїдні риси (відносно темна барва волосся та очей, інтенсивніший розвиток третинного волосяного покриву, тобто росту волосся на грудях і розвитку бороди у чоловіків і т. ін.) й досі виразно простежуються в багатьох регіонах Лівобережної України[31].

В антропологічній літературі останніх десятиліть неодноразово ставилось також питання про роль кочівницького (східного) компоненту у формуванні антропологічних особливостей давньоруського населення Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Інтерес до цієї проблематики пояснюється численними літописними свідченнями про слов'янсько–тюркські взаємини в добу Київської Русі і знахідками кочівницьких поховань на давньоруських некрополях. Ще в кінці минулого століття Д.Я. Самоквасов отримав на території колишнього Канівського повіту невелику краніологічну серію, яка характеризувалась рисами, невластивими давньоруській людності цього регіону, а саме: брахікранією, низькою висотою склепіння, великими розмірами обличчя, слабко профільованого в горизонтальній площині, низьким кутом виступання носа і т. п. За цими ознаками, що вказують на наявність певної монголоїдної домішки, вона близька до черепів з могильника VIII–IX ст. поблизу хутора Зливки в середній течії Сіверського Дінця, обстежених К.Н. Наджимовим[32]. Згадана пам'ятка була залишена тюркомовними протоболгарами. Черепи з монголоїдними рисами виявлені і в інших місцевостях Середньої Наддніпрянщини, надто в Пороссі. Так, певна монголоїдна домішка (сплощеність обличчя в горизонтальній площині, слабке виступання носових кісток із площини обличчя тощо) властива трьом із восьми жіночих черепів із Миколаївського грунтового могильника[33]. Ще в більш виразній формі вона фіксується на чотирьох чоловічих і трьох жіночих черепах із могильника поблизу с. Хутір Половецький, звідки походить усього 26 черепів. Так, чоловічим черепам з поховань № 9 (22), 3 (12), 9 (8), 9 (15) властиве нешироке, низьке, дещо сплощене обличчя, слабке виступання носа, невисоке перенісся тощо, що й вплинуло на

загальну характеристику серії[34]. Три із вісімнадцяти чоловічих черепів, отриманих під час розкопок могильника біля с.Яблунівка (поховання № 11, 28, 31), відзначались сплощеністю обличчя[35]. Зазначимо, що й серед сучасного населення Поросся зберігається тенденція до деякого ослаблення європеоїдного комплексу ознак, а саме: збільшення діаметру вилиць, сплощення поперечної спинки носа тощо[36].

Слід мати на увазі, що домішка кочівницького компоненту серед давньоруської людності фіксується лише тоді, коли її носії мають певні монголоїдні риси. Якщо ж вони відсутні, то «вловити» її дуже тяжко, а то й неможливо взагалі. Так, печеніги XI ст. причорноморських степів характеризувались майже європеоїдним комплексом ознак[37], і, природно, оцінка їхнього внеску в генофонд давньоруської людності пов'язана з неабиякими труднощами. Що ж до половців, то, за даними А.В. Шевченка, вони відзначались своєрідним поєднанням расових прикмет, а саме: широкого, високого, сплощеного обличчя, властивого носіям монголоїдних типів, та виразного випинання носа, притаманного південним європеоїдам[38]. Останнє вказує на те, що поява черепів з монголоїдними рисами в давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини, скоріше за все, пов'язана саме з цією групою кочових тюркомовних племен. Ще однією причиною наявності «східної» домішки в середньовічної людності Поросся може бути присутність тут ясів (аланів), полонених в 1029 р. синами київського князя Володимира Святославовича. Деякі деталі поховального обряду (встромлені в землю наконечники стріл і списів) і похоронний інвентар (дзеркальця, шаблі, деталі кінської збруї), виявлений під час розкопок могильника XI–XII ст. поблизу с.Яблунівка, були поширені в середньовічних аланських похованнях[39], що підтверджує цю версію. Очевидно, в результаті взаємодії з нащадками протоболгар – носіїв «зливкінського» компонента – людність алано-яських угруповань, що входили до складу кочівників Північного Причорномор'я, набула деяких монголоїдних рис.

Оцінюючи ступінь «східних» (монголоїдних) впливів на антропологічний склад давньоруської людності Поросся, звернімось до підсумків порівняльного аналізу, проведеного П.М. Покасом (табл. 3). Він залучив до нього дві збірні краніологічні серії: пороську, куди включив черепи з могильників біля сс. Миколаївка, Хутір-Половецький, Яблунівка та на Замковій Горі літописного Юр'їва, й кочівницьку, яка походить з курганів Харківської та Дніпропетровської обл.[40]. Попри певну неоднорідність населення Поросся, середні значення більшості провідних ознак (черепний показник, вилицевий діаметр, горизонтальне профілювання обличчя тощо) вказують на його схожість з іншими синхронними давньоруськими групами Середньої Наддніпрянщини. Що ж до антропологічних рис кочовиків – носіїв т. зв. туранського типу, то він, характеризуючись брахікранією, високим, широким обличчям, склався на зовсім іншій

основі[41]. Наведене застерігає від перебільшення ролі кочівницького компоненту в генофонді давньоруської людності Поросся. Це ж стосується й українців даного регіону: за слушним зауваженням В.Д. Дяченка, тенденцію до появи у них деяких «східних» рис фізичної подоби можна «вловити» лише шляхом зіставлення з тими групами, котрі за будовою обличчя вважаються «еталоном» європеїдної раси, наприклад, сучасними народами кавказького регіону[42].

Таблиця 3

Середні значення провідних краніологічних ознак давньоруської людності Середньої Наддніпрянщини та кочовиків південноруських степів

Групи	Населення Поросся		Населення Переяславщини		Населення Чернігівщини		Кочовики X–XII ст.	
	Зіневич,1967 Покас, 1985		Алексеєва, 1973				Дебец, 1948	
Ознаки	N	M	N	M	N	M	N	M
1. Поздовжній діаметр	64	183,4	85	186,6	32	183,3	35	181,3
8. Поперечний діаметр	60	141,5	84	138,3	29	137,3	35	150,5
8 : 1 Черепний покажчик	58	76,4	82	74,7	28	74,7	35	83,2
17. Висотний діаметр від ba	48	134,4	80	134,9	31	135,9	20	134,2
45. Діаметр вилиць	38	130,5	69	132,5	22	130,9	29	141,1
48. Верхня висота обличчя	49	68,7	79	69,8	28	68,5	32	73,8
48: 45 Верхньолицьовий покажчик	37	52,7	68	52,9	20	52,3	25	53,1
54 : 45 Носовий покажчик	–	–	82	50,0	28	51,1	13	46,2
77 Назомалярний кут	40	138,5	42	137,5	23	138,2	–	–
Zm Зигомаксилярний кут	41	126,2	33	128,1	17	125,3	–	–
78 Загальний кут обличчя	40	84,0	63	84,3	23	83,0	25	86,3
75 (1) Кут випинання носа	30	29,4	53	28,7	12	28,2	24	31,9

Специфічними рисами фізичної подоби характеризувалось осіле середньовічне населення Нижнього Подніпров'я, яке залишило грунтові могильники біля сс. Каїри, Кам'янка, Велика Знам'янка (могильник Мамай-Сурка), Благовіщенка. Стверджувалось, що згадані пам'ятки були залишені змішаними бродницько–половецькими групами, до складу яких входили також печеніги, торки, слов'яни, алани, сармати, протоболгари[43]. Йшлося й про те, що у XII – першій половині XIII ст. тут переважали слов'яни – вихідці із Середньої Наддніпрянщини, які змішались із нащадками уличів, аланів й болгар, і, можливо, половці[44]. Висловлювалось припущення, що Кам'янський некрополь був залишений ясами чи бродниками[45].

Аналіз морфологічних особливостей черепів із могильників Каїри та Мамай-Сурка показав, що їх загалом можна віднести до мезо– чи суббрахікранних варіантів, які характеризуються середніми та малими розмірами обличчя, гарно чи помірно профільованого у горизонтальній площині, чітко окресленим носом, що досить виразно виступає з площини лиця. Це поєднання ознак загалом властиве південним варіатам європеоїдної раси[46].

Що ж до краніологічної серії із Кам'янського могильника, то вона відзначається брахікранією, середнім за шириною обличчям, виразною тенденцією до сплощення обличчя в горизонтальній площині, помірним виступанням носа – комплексом ознак, що вказує на наявність певної монголоїдної домішки[47]. За більшістю провідних краніологічних характеристик ця група осілої середньовічної людності Нижнього Подніпров'я тяжіє до протоболгар – носіїв «зливкинського» антропологічного варіанту. Це ж засвідчують і одонтологічні дані[48].

Отже, антропологічний склад середньовічної осілої людності Нижнього Подніпров'я був неоднорідним. Він сформувався за участі носіїв «салтівського», тобто аланського та «зливського», або протоболгарського антропологічних типів. Крім того, у цьому процесі могли брати участь й південні групи давньоруської людності[49].

Відомо, що в давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини виявлені також поховання варягів, які служили в княжих дружинах. У зв'язку з цим виникає питання про роль норманського (германського) компоненту у формуванні морфологічних рис населення даного регіону. Запорукою його вирішення є антропологічні відмінності між середньовічними германцями та східними слов'янами: пересічний германець характеризувався трохи нижчою черепною кришкою, дещо вищим обличчям і вищими орбітами, а також вужчим носом, ніж східний слов'янин[50].

Особливої уваги стосовно порушеної проблематики заслуговує невелика краніологічна серія з Шестовицького могильника, звідкіля походить багато варязьких речей. Шестовицькі черепи характеризуються мезодоліхокранією, дуже вузьким, середньої висоти обличчям, помірним виступанням носа. На думку дослідниці шестовицьких

черепів Г.П. Зіневич, вони репрезентують слов'янську, найімовірніше, локальну групу сіверян[51]. З цим можна було б погодитись, якщо не брати до уваги відносну низькоголовість та високоорбітність шестовицької серії – ознак, що вказують на наявність германського морфологічного компоненту. Торкаючись цього питання, Т.І. Алексєєва зауважує: «Тут явно спостерігається змішування норманських та слов'янських рис»[52], хоча і не висловлює міркувань з приводу їхньої «питомої ваги».

Аналізуючи морфологічні особливості краніологічної серії зі Старої Ладоги, норманське походження якої не викликає сумнівів, С.Л. Санкіна та О.Г. Козінцев залучили для порівняння з нею 38 вибірок зі Східної, Західної та Північної Європи, включаючи й шестовицьку. За підсумками проведеного дослідження вони дійшли добре аргументованих висновків про близькість морфологічних комплексів середньовічних германців, населення Старої Ладоги та Шестовиці, основу яких складає поєднання низького видовженого черепа з високими орбітами[53]. Отже, норманський (германський) компонент все ж відіграв істотну роль у формуванні шестовицької групи.

Т.І. Алексєєва зробила спробу визначити його наявність ще в двох серіях давньоруського часу – з чернігівских та київських некрополів, і в обох випадках отримала негативні результати. Дещо несподіваними виявилися підсумки вивчення сумарної київської серії, яка більше, ніж інші давньоруські групи Східної Європи, відрізняється від середньовічних германців. За словами дослідниці, «... жодних слідів (варягів. – *Авт.*) в антропологічному вигляді населення міста не виявлено»[54].

Присутність варягів в князівських дружинах безперечна – вона засвідчена численними писемними джерелами. Та й в зовнішності деяких київських князів (наприклад, Ярослава Мудрого) відзначені деякі риси їхніх скандинавських пращурів[55]. Однак, за підрахунками академіка НАНУ П.П. Толочка, поховання варягів та їхніх родичів на київському некрополі складали лише 3–3,5 % від їхньої загальної кількості[56]. Природно, що за таких умов виявити скандинавську (північноєвропеоїдну) домішку в сумарній краніологічній серії (а саме її аналізувала Т.І. Алексєєва) практично неможливо.

Підведемо підсумки. Загалом, антропологічний склад населення Русі–України сформувався на місцевій основі в результаті взаємодії багатьох морфологічних компонентів, витоки яких в деяких випадках можна знайти далеко за межами історичних українських земель, а саме: в Центральній Європі, в Південній Балтії, на Північному Кавказі, в Поволжі, Приураллі, Середній Азії тощо. В ньому знайшли відображення складні етногенетичні процеси, що мали місце на теренах сучасної України впродовж тисячоліть.

[1] *Дебец Г.Ф., Левин М.Г., Трофимова Т.А.* Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза // Советская этнография. – 1952. – № 1. –

С. 22–35; *Алексеева Т.И.* Антропология и вопросы этнической истории // Вопросы антропологии. – 1973. – Вып. 43. – С. 8–24.

[2] *Рогинский Я.Я., Левин М.Г.* Основы антропологии. – М., 1955. – С. 331.

[3] Див.: *Bunak V.* Neues Material sur Ausanderung anthropologischer Typen unter der Bevolkerung Östeuropas // Zeitschr. für Morpol. and Anthropol. – 1932. – Bd. XXX. – H. 3. – P. 441–541; *Дебец Г.Ф.* Палеоантропология СССР // Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия. – Т. IV. – М. – Л., 1948. − 390 с.; *Трофимова Т.А.* Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // Советская этнография. – 1946. – № 1. – С. 91–136; *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. − М., 1973. − 273 с.; *Зиневич Г.П.* Очерки палеоантропологии Украины. – К., 1967. – 223 с.; *Великанова М.С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. – М., 1973. – 382 с.

[4] *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян... – С. 67.

[5] *Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.* Исследования летописного Юрьева на Роси и его окресностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 60.

[6] *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К., 2001. – С. 144–195.

[7] *Нидерле Л.* Славянские древности. – М., 1956. – С. 26.

[8] *Segeda S.* Najstarsze slowianskie materialy antropologichne. Wstep do problematyki // Prez pradzieje i wczesne sredniowiecze. – Lublin, 2004. – S. 279–288.

[9] *Алексеева Т.И.* Указ. соч. – С. 253.

[10] *Алексеева Т.И., Алексеев В.П.* Антропология о происхождении славян // Природа. – 1989. – №1. – С. 66.

[11] *Седов В.В.* Славянские курганные черепа Верхнего Поднепровья // Советская этнография. – 1954. – № 3. – С. 12–18.

[12] *Boev P.* Die Rassentypen der Balkanhanhalbinsel und Ostagaischen Inselwelt und deren bedeutung fur die Herkunft ihrer Bevolkerung. – Sofia, 1972. – 269 p.

[13] *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян... – С. 244–251.

[14] *Зубов А.А.* Предисловие // Гравере Р.У. Этническая одонтология латышей. – Рига, 1987. – С. 4.

[15] *Гравере Р.У.* Общее и различное в этнической одонтологии славян и балтов // 1-я Международная конференция «Раса: Миф или реальность». Москва, 7–9 октября 1998 г. Программа. Тезисы. – М., 1998. – С. 42–43.

[16] *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археология СССР. – М., 1982. – С. 105.

[17] *Моця О.П.* Населення Південно-Руських земель XI–XIII ст. (За матеріалами некрополів). – К., 1993. – С. 136.

[18] *Звіздецький Б.А.* Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ–Львів, 1997. – С. 229–235.

[19] *Рудич Т.* До питання про антропологічний склад населення України X–XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возвягель) // Народознавчі зошити. – 1999. – № 6. – С. 794–803.

[20] *Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф., Великанова М.С.* Бранештский могильник X–XI вв. – Кишинев, 1984. – С. 95.

[21] *Великанова М.С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. – М., 1973. – С. 110.

[22] *Дяченко В.Д.* Антропологічний склад українського народу. – К., 1965. – С. 126.

[23] *Великанова М.С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья... – С. 107.

[24] *Алексеева Т.И.* Антропологический состав восточнославянских народов и проблема их происхождения // Этногенез финно-угорских народов по данным антропологии. – М., 1974. – С. 75.

[25] *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К., 2001. – С. 200.

[26] *Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В.* Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. – С. 4–26.

[27] *Алексєєв В.П.* Антропологія Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. – К., 1962. – Вип. 2. – С. 48–67.

[28] Див.: *Дебец Г.Ф.* Палеоантропология СССР...; Алексєєв В.П. Антропологія Салтівського могильника...

[29] *Кондукторова Т.С.* Антропология древнего населения Украины (І тыс. до н. э. – середина І тыс. н. э.). – М., 1972. – 154 с. – С. 118.

[30] Происхождение и этническая история русского народа по антропологическим данным // Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – Новая серия. – Т. 88. – М., 1965. – С. 184–190.

[31] *Дяченко В.Д.* Назв. праця. – С. 127.

[32] *Наджимов К.Н.* О черепах Зливкинского могильника // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. – 1955. – Вып. 24. – С. 66–74.

[33] *Зиневич Г.П.* Очерки палеоантропологии Украины. – К., 1967. – С. 141.

[34] Там же. – С. 142.

[35] *Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.* Назв. праця. – С. 59.

[36] *Дяченко В.Д.* Назв. праця. – С. 72.

[37] Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М., 1999. – С. 191.

[38] *Шевченко А.В.* Антропологическая характеристика населения низовьев Волги (по краниологическим материалам могильника Хан-Тюбе) // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. – Т. XXXVI. – Л., 1980. – С. 161.

[39] *Моця О.П.* Населення Південно-Руських земель... – С. 126.

[40] *Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.* Назв. Праця. – С. 59–60.

[41] *Дебец Г.Ф.* Палеоантропология СССР... – С. 263.

[42] *Дяченко В.Д.* Назв. праця. – С. 127.

[43] *Плетнева С.А.* Салтово-маяцкая культура // Степи Эвразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 221.

[44] *Козловський А.О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в ХІХ–XIV ст. – К., 1992. – С. 174–175.

[45] *Бубенок О.Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (6 – начало 13 вв.). – К., 1997. – С. 171–172.

[46] *Литвинова Л.В.* Население Нижнего Поднепровья XIII–XIV вв. (по материалам могильника Мамай Сурка) // Степи Евразии в эпоху средневековья. – Т. 1. – Донецк, 2000. – С. 369–381.

[47] *Кондукторова Т.С.* Антропологические материалы из средневекового Каменского могильника // Советская антропология. – 1957. – Т. 1. – С. 55–59.

[48] *Segeda S.* Odontologiczna charakterystyka ludnostci kultury saltowskiej (VII–IX w. n.e.) z tery torium Wschoniej Europy // Ogolnopolska konferencja Naukowa PTA «Czlowiek – miedzy biologia a kultura». – Torun, 2001. – Streszenia wystaien. – S. 36.

[49] *Кондукторова Т.С.* Антропологические материалы из средневекового Каменского могильника... – С. 59.

[50] *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян... – С. 257.

[51] *Зіневич Г.П.* До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України. – К., 1961. – Вип. 2. – С. 47.

[52] *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян... – С. 267.

[53] *Санкина С.Л., Козинцев А.Г.* Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладоги // Антропология сегодня. – СПб., 1995. – Вып. 1. – С. 103.

[54] *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян... – С. 267.

[55] *Герасимов М.М.* Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) // Труды института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – Новая серия. – Т. XXVIII. – М., 1955. – С. 283.

[56] *Толочко П.П.* Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990. – С. 99–121.